

Józef Koredczuk

Uniwersytet Wrocławski

kored@prawo.uni.wroc.pl

Kościół prawosławny na Dolnym Śląsku (od zakończenia II wojny światowej do rozpoczęcia akcji „Wisła”)

Summary

The Eastern Orthodox Church in Lower Silesia (from the end of the Second World War until the Vistula Operation)

The author of the paper presents a process of the organisation of the Eastern Orthodox Church in Lower Silesia in its initial — pioneer — period, starting just after the end of the Second World War. There is an indication of the unregulated legal status of the Polish Autocephalous Orthodox Church in the region and the related practical drawbacks. It was the Orthodox Metropolitan, Dionizy Waledynski, the actions of the Temporary Apostolic Administration of the Recovered Territories, and later of the Diocese of the Recovered Territories that played the key role in the process. The paper depicts the very first post-war peregrinations of Orthodox Christian priests to Lower Silesia (Rev. E. Lachocki and Rev. W. Rafalski) and details the history of the Orthodox Christian parish in Wrocław at Dąbrowskiego Street and its founder, Rev. A. Znosko. The setting for the paper is the general characteristics of the Orthodox Christians in Lower Silesia and the policy adopted by state authorities towards them and their church in the discussed period.

Keywords: Orthodox Church, Lower Silesia, parish, priestly, Orthodox Christians

O ile o polityce wyznaniowej komunistycznych władz w Polsce po II wojnie światowej mówi się, że nie była w pełni suwerenna, lecz inspirowana przez Związek Radziecki, o tyle o ich polityce wobec Kościoła prawosławnego w Polsce można powiedzieć, że była prowadzona pod dyktando władz radzieckich. Stawiało to Kościół prawosławny, szczególnie w pierwszych latach po wojnie, w niezwykle trudnej sytuacji, zwłaszcza na nowych, nieznanych dotychczas nikomu ziemiach, jakimi były Ziemie Północne i Zachodnie. W skład tzw. Ziem Odzyskanych, które po przeszło sześciu stuleciach zostały przyłączone do Polski, wchodził Dolny Śląsk. W nowej powojennej rzeczywistości znalazł się on w sferze zainteresowania polskiego Kościoła prawosławnego.

Kościół prawosławny na Dolnym Śląsku przed 1945 r. nie był zupełnie nieznan. Na początku XX w., w 1901 r. kosztem 25 tysięcy marek, w Sokołowsku koło Wałbrzycha (niem. Görbersdorf) wybudowano kaplicę prawosławną ku czci św. Archanioła Michała dla rosyjskich kuracjuszy odwiedzających to uzdrowisko. Była ona własnością Prawosławnego Bractwa św. Włodzimierza w Berlinie. Czasowo, bo od 1944 do maja 1945 r., także we Wrocławiu odprawiano nabożeństwa prawosławne. Odbywały się one prawdopodobnie w dzisiejszym kościele ewangelickim pod wezwaniem św. Krzysztofa na placu Dominikańskim. Brali w nich udział robotnicy przymusowi, głównie Bułgarzy, którzy mieli nawet swojego księdza. Być może uczestniczyli w nich również robotnicy przymusowi innych narodowości (Białorusini, Rosjanie, Ukraińcy i Serbowie) ze znajdującego się niedaleko obozu przy ówczesnej Clausewitzstrasse 19 (obecnie ul. Hauke-Bossaka). Pod koniec wojny nabożeństwa prawosławne we Wrocławiu były także organizowane dla wywiezionych i ewakuowanych tu osób narodowości ukraińskiej. Wśród nich przebywali też hierarchowie Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej. Według zachowanych archiwaliów liczbę ludności prawosławnej w tym okresie można szacować na około 2–3 tys. osób. Działająca wówczas cerkiew prawosławna we Wrocławiu podlegała arcybiskupowi Serafinowi (Lade)¹, głowie emigracyjnej diecezji Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej (orientacji karłowackiej) z siedzibą w Berlinie². Oczywiście nie można mówić o jakiegokolwiek ciągłości między strukturami Kościoła prawosławnego istniejącymi na Dolnym Śląsku przed 1945 r. i po tym okresie. Musiał powstać, jak zauwa-

¹ W okresie od 23 listopada 1939 r. do 23 września 1940 r. kierował on także Cerkwią Prawosławną na ziemiach polskich, kiedy to gestapo zmusiło metropolitę abp. Dionizego do przekazania mu władzy; P. Gerent, *Wierni wyznania prawosławnego na Dolnym Śląsku w świetle powojennych migracji ludności*, „Zeszyty Naukowe Studenckiego Koła Ukrainoznawczego Uniwersytetu Wrocławskiego”, z. 3, Wrocław 1996, s. 45.

² R. Żerelik, *Zarys dziejów prawosławia na Śląsku po II wojnie światowej*, [w:] *Katedra Narodzenia Przenajświętszej Bogarodzicy we Wrocławiu*, red. I. Rydzanowicz, Wrocław 1996, s. 31; P. Gerent, *Prawosławie na Dolnym Śląsku w latach 1945–1989*, Toruń 2007, s. 86–87; S. Dudra, *Cerkiew w diasporze. Z dziejów prawosławnej Diecezji wrocławsko-szczecińskiej*, Poznań 2009, s. 40. Por. także P. Gerent, *Cerkiew prawosławna w Polsce po zakończeniu II wojny światowej*, Wrocław 1998 (praca magisterska, nienumerowane strony); <http://lemko.org/polish/gerent.html> [dostęp: 2.02.2014].

żył Rościsław Żerelik, „na »surowym korzeniu« w całkiem nowej sytuacji administracyjnej i majątkowej tego Kościoła oraz w nowej sytuacji społeczno-politycznej”³.

Po przejściu Dolnego Śląska przez administrację polską początki budowy struktur Kościoła prawosławnego związane są z osiedlaniem się na tych terenach nielicznej ludności prawosławnej. Sytuacja w tym zakresie uległa diametralnej zmianie w połowie 1947 r. wraz z napływem przymusowo wysiedlonych w ramach akcji „Wisła”. Ludność ta stała się podstawową późniejszego rozwoju Cerkwi na tych terenach⁴. Celem niniejszego przyczynku jest przedstawienie dziejów Kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku w tym pierwszym, pionierskim okresie.

Na niepewność bytu Kościoła prawosławnego na Ziemiach Zachodnich wpływ miała jego nieuregulowana po II wojnie światowej sytuacja prawna. Formalnie podstawy prawne jego działania określał dekret Prezydenta RP z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (Dz.U. RP nr 88, poz. 597) oraz statut wewnętrzny tego Kościoła, uznany przez Radę Ministrów dnia 10 grudnia 1938 r. (Dz.U. RP nr 103, poz. 679), które po II wojnie światowej w ogóle nie zostały dostosowane do nowej sytuacji geopolitycznej, w jakiej znalazła się Polska, a tym bardziej w ogóle nie uwzględniały one istnienia Kościoła prawosławnego na tzw. Ziemiach Odzyskanych⁵. Skutkiem tego przydzielone na tych ziemiach PAKP obiekty sakralne, budynki parafialne i ewentualnie grunty rolne posiadał on tylko w użytkowaniu. Natomiast własność parafii prawosławnych stanowiło jedynie wyposażenie świątyń i środki pieniężne zgromadzone z ofiar wiernych⁶. Warto podkreślić, że przepisy dekretu Prezydenta RP z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego dawały władzom państwowym w stosunku do Kościoła prawosławnego daleko idący nadzór nad rozbudową jego struktury parafialnej oraz obsadą personalną, którego na szczęście organom administracyjnym nie zawsze udawało się sprawować⁷.

Rozmieszczenie wyznawców Kościoła prawosławnego po II wojnie światowej na terenie województwa wrocławskiego związane jest ściśle z przesiedlaniem się ludności z Kresów Wschodnich (dawnych województw II Rzeczypospolitej, które po II wojnie światowej weszły w skład Związku Radzieckiego). Terenów, na których Polski

³ R. Żerelik, *Prawosławie na Dolnym Śląsku (na tle prawosławia powszechnego)*, „Dolny Śląsk” 2009, nr 14, s. 37.

⁴ S. Dudra, *op. cit.*, s. 311.

⁵ Jedyne zmiany, jakie zostały wprowadzone w dekreście Prezydenta RP z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, były związane z wprowadzeniem nowego prawa małżeńskiego dekretem z dnia 25 września 1945 r. Prawo małżeńskie (Dz.U. nr 48, poz. 270). W wyniku tych zmian pozbawiono proboszczów parafii prawosławnych prawa do prowadzenia akt stanu cywilnego (metrykalnego), sądów duchownych jurysdykcji w sprawach małżeńskich, a obydwu tych instytucji prawa używania pieczęci z godłem państwowym.

⁶ D. Walencik, *Zakres przedmiotowy postępowania regulacyjnego dla Kościoła prawosławnego*, „Państwo i Prawo” 63, 2008, z. 5, s. 109–110.

⁷ K. Urban, *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku 1946–1956. Pamięci księdza mitrata Stefana Bieguna (1903–1983)*, Białystok 1998, s. 29.

Autokefaliczny Kościół Prawosławny, będący drugim co do liczby wyznawców kościołem w Polsce, był w okresie międzywojennym najliczniejszy⁸.

Pierwsi wyznawcy prawosławia, do czasu akcji „Wisła”, przybywali na te tereny dobrowolnie w nadziei na lepsze warunki życia⁹. Były to osoby pochodzące z terenów rolniczych poszukujące tu pracy w przemyśle (np. Białorusini z Białostoczczyzny) czy osoby starające się uniknąć przesiedlenia do USRR (podające się za Polaków). Między innymi już w październiku 1945 r. Pełnomocnik Rządu R.P. na Obwód w Kożuchowie w piśmie do Pełnomocnika Rządu R.P. na Okręg Administracyjny Dolny Śląsk informował, iż na terenie powiatu kożuchowskiego przebywa 10 osób narodowości ukraińskiej i 6 białoruskiej. Podobnie w czerwcu 1946 r. starosta milicki informował, że na terenie podległego mu powiatu mieszka 4 grekokatolików i 2 prawosławnych. Władze wojewódzkie na początku listopada 1946 r. informowały ponadto o przebywaniu na terenie województwa wrocławskiego 275 obywateli radzieckich, których liczba pod koniec tego roku, 28 grudnia, zmniejszyła się o 28 osób. Były to osoby przymusowo repatriowane do ZSRR przez terenowe komendantury Armii Czerwonej. Jedynie większości kobiet, które zawarły związki małżeńskie z obywatelkami polskimi i tym samym uzyskały automatycznie obywatelstwo polskie, udało się uniknąć repatriacji. Przymusowa repatriacja do USRR, będąca wynikiem tajnego porozumienia między ZSRR a pozostałymi mocarstwami biorącymi udział w konferencji jałtańskiej w lutym 1945 r., dotycząca obywateli radzieckich zamieszkałych w ZSRR w granicach sprzed 1 września 1939 r., miała negatywny wpływ na uzewnętrznianie przekonań religijnych przez wyznawców Kościoła prawosławnego. Traktowane jako główne kryterium określania ich przynależności politycznej (przedwojennego obywatelstwa), z obawy przed aresztowaniem, powodowało ucieczkę wielu osób uczęszczających dotychczas do cerkwi na nabożeństwa katolickie, co było przyczyną radykalnego zmniejszenia się liczby prawosławnych wiernych¹⁰. Nieznana jest, co oczywiste, liczba dezertów z Armii Radzieckiej, którzy przebywali w tym czasie na Ziemiach Zachodnich, których część zapewne także była wyznania prawosławnego. Jedyną względnie spokojną o swój byt grupą wyznawców Kościoła prawosławnego mogła być niewielka liczba osadników wojskowych i ich rodzin. Po zakończeniu działań wojennych znaleźli się na Dolnym Śląsku, a przed wojną mieszkali na dawnych Kresach Wschodnich¹¹.

Powstająca początkowo na Ziemiach Odzyskanych organizacja Kościoła prawosławnego nie miała w zasadzie charakteru misyjnego¹², lecz jej zamierzeniem było objęcie opieką duszpasterską ludności prawosławnej oraz zorganizowanie dla niej życia religijnego. W tym celu 7 maja 1946 r. utworzona została Administratura dla

⁸ T. Langner, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce Ludowej*, Poznań 1967, s. 106–108, 228–230.

⁹ R. Żerelik, *Zarys...*, s. 32.

¹⁰ Por. P. Gerent, *Cerkiew...*; P. Gerent, *Prawosławie...*, s. 89.

¹¹ P. Gerent, *Prawosławie...*, s. 87.

¹² T. Langner, *op. cit.*, s. 107–108.

Parafii Prawosławnych na Ziemiach Odzyskanych przy Warszawskim Duchownym Konsystorzu Prawosławnym. W piśmie z 10 maja 1946 r. do Departamentu Wyznań Ministerstwa Administracji Publicznej Konsystorz zwracał uwagę na potrzebę objęcia opieką duchową ludności prawosławnej we Wrocławiu. Administratura, jak wskazuje jej nazwa, miała charakter administracyjno-wykonawczy, początkowo zarządzał nią ks. prot. Aleksander Kalinowicz w Warszawie (do 5 lutego 1947), a później ks. prot. Wiaczesław Rafalski z Torunia¹³. O poczynaniach wymienionych księży już w połowie 1946 r. informował władze zwierzchnie Wydział Społeczno-Polityczny Urzędu Wojewódzkiego we Wrocławiu¹⁴.

Pierwszym duchownym prawosławnym, który rozpoczął posługę kapłańską na Dolnym Śląsku, był przybyły w połowie 1946 r. do Jeleniej Góry ks. Eugeniusz Lachocki z Krakowa. Już wcześniej w 1946 r. był on delegowany dwukrotnie (26 kwietnia i 8 czerwca) na te tereny (m.in. do Jeleniej Góry i Wrocławia) z misją zapoznania się z potrzebami religijnymi zamieszkałej tu ludności prawosławnej. Misja nie dała jednakże żadnego rezultatu, jakim byłoby ewentualne utworzenie parafii prawosławnej. W raporcie do administratora Ziem Odzyskanych, ks. A. Kalinowicza, pisał on bowiem, że na podstawie wizyt u starosty jeleniogórskiego, referenta wyznaniowego, radcy Państwowego Urzędu Repatriacyjnego i w Wydziale Statystyki udało mu się ustalić, że na terenie miasta przebywało zaledwie kilka osób wyznania prawosławnego, z którymi nawiązał on kontakt¹⁵.

Ze względu na konieczność zorganizowania życia cerkiewnego na nowych ziemiach już 7 maja 1946 r. Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny powołał Prawosławną Administraturę Ziem Odzyskanych. Po zaaprobowaniu tej decyzji przez Ministerstwo Administracji Publicznej sobór biskupów 5 czerwca 1946 r. zatwierdził ją i przystąpił do wdrażania w życie. Nastąpiło to miesiąc później, gdy 15 lipca 1946 r. Prawosławną Administraturę Ziem Odzyskanych w wyniku nowego podziału administracyjnego Warszawskiej Metropolii przekształcono w Diecezję Ziem Odzyskanych, obejmującą również dekanat wrocławski. Jej zadaniem było ujęcie w ramy organizacyjne dotychczas funkcjonujących i powstających parafii prawosławnych, których na Dolnym Śląsku jeszcze nie było. Podział dokonany dnia 15 lipca 1946 r. — tak na marginesie — nie odpowiadał ani wymogom ustrojowym Cerkwi, ani nie usprawniał kierowania nią (obejmował bowiem zbyt duże terytorium), aby mógł funkcjonować potrzebne były co najmniej cztery diecezje. Pierwszym tymczasowo zarządzającym Diecezją Ziem Odzyskanych został najwyższy zwierzchnik Kościoła prawosławnego w Polsce metropolita Dionizy (Konstanty Waledyński). Prawosławną Administraturą Ziem Odzyskanych pełniła funkcję sufraganii przy jego urzędzie. Natomiast dnia 31 grudnia 1946 r. wikariuszem nowej Diecezji, z nadanym tytułem Biskupa Wrocławskiego, został mianowany biskup Jerzy (Aleksy Wasiliewicz Korenistow), z siedzibą w Łodzi, gdyż był on jednocześnie

¹³ S. Dudra, *op. cit.*, s. 40, 206 (przyp. 136).

¹⁴ P. Gerent, *Wierni...*, s. 47.

¹⁵ S. Dudra, *op. cit.*, s. 38; P. Gerent, *Prawosławie...*, s. 189, 229.

biskupem łódzkim¹⁶. W interesującym nas okresie władze Diecezji Ziem Odzyskanych miały tymczasowy charakter, co oczywiście nie wpływało korzystnie na organizacyjny rozwój Kościoła prawosławnego na tych terenach.

Tworzenie parafii prawosławnych na Dolnym Śląsku nie było zadaniem łatwym, dlatego też rozpoczęto je od utworzenia parafii we Wrocławiu. Powstanie parafii prawosławnej we Wrocławiu związane było z działalnością ks. prot. W. Rafalskiego (administratora parafii prawosławnych na Ziemiach Odzyskanych), który wielokrotnie informował władze kościelne o rozwoju życia religijnego wśród mieszkających tu wyznawców prawosławia. Dnia 7 października 1946 r. grupa wiernych prawosławnych zamieszkała we Wrocławiu i okolicach wystosowała list do metropolity Dionizego, w którym zwrócono się z prośbą o wyrażenie zgody na utworzenie parafii. W liście tym podkreślano, że „[...] władze państwowe, doceniając znaczenie Kościoła jako czynnika wychowawczego w życiu Demokratycznego Państwa Polskiego, zatwierdzą nowo utworzoną parafię i udzielią jak najdalej idącej pomocy w nabyciu przez nas pomieszczenia, jak dla świątyni, tak i dla zamianowanego przez Waszą Eminencję proboszcza”. Do tego pisma ks. W. Rafalski dołączył swoje, w którym informował metropolitę Dionizego, że liczba wiernych prawosławnych zamieszkałych na terenie miasta jest znacznie większa niż liczba podpisów na podaniu. Ponieważ stanowią oni „element napływowy i niezespólny”, trudny do odnalezienia, który na pewno się ujawni po dwóch, trzech nabożeństwach odpowiednio rozpropagowanych (specjalnie ogłoszonych)¹⁷.

Parafia została utworzona tydzień później, 15 października 1946 r., decyzją metropolity Dionizego. Obowiązki pierwszego proboszcza nowo utworzonej parafii zostały powierzone ks. E. Lachockiemu, jednakże wskutek jego odmowy (pomimo potwierdzenia jego nominacji dnia 19 października 1946 r. przez metropolitę) godność tę powierzono ks. Aleksemu Znosce, który wraz z rodziną przybył do Wrocławia¹⁸.

„Pierwszą liturgię we Wrocławiu odprawiono w domu parafialnym (przy ul. Kniaziewiczza) 12 grudnia 1946 r.”¹⁹, uczestniczyło w niej 15 osób. Natomiast od 22 stycznia 1947 r. nabożeństwa były celebrowane w dawnej kaplicy baptyistów niemieckich przy ul. Gen. Henryka Dąbrowskiego 14–16, zajętej przez prawosławnych jeszcze w 1946 r. Poświęcenia nowej cerkwi dokonał biskup Jerzy (Korenistow). W ten sposób powstała pierwsza parafia prawosławna na Dolnym Śląsku pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Marii Panny. Parafia liczyła wówczas około 500 wiernych²⁰.

¹⁶ S. Dudra, *op. cit.*, s. 40–41 i 207 (przyp. 140); P. Gerent, *Prawosławie...*, s. 138–139; K. Urban, *op. cit.*, s. 10–11.

¹⁷ S. Dudra, *op. cit.*, s. 39; K. Urban, *op. cit.*, s. 24–27.

¹⁸ S. Dudra, *op. cit.*, s. 278 (przyp. 537); P. Gerent, *Prawosławie...*, s. 206; K. Urban, *op. cit.*, s. 27.

¹⁹ S. Dudra, *op. cit.*, s. 151. Natomiast w przyp. 537 na s. 278 ten sam autor podaje, że „pierwsze prawosławne nabożeństwo we Wrocławiu odprawił w prywatnym domu Wacławska Kościuszko 10 grudnia 1946 r. ks. A. Znosko”.

²⁰ *Ibidem*, s. 151.

Pierwszoplanowym zadaniem księdza A. Znoski stało się uzyskanie praw do użytkowanego przez parafię obiektu, który był częściowo zniszczony i wymagał remontu. Częściowo zresztą już wykonanego, gdyż do kaplicy sprowadzono i zainstalowano ołtarz (ikonostas) ze zniszczonej przed wojną cerkwi św. Mikołaja w Sosnowcu, wydając na ten cel przeszło milion złotych. Do obiektu tego roszczenia zgłaszała także Rada Naczelna Polskiego Kościoła Ewangelicznego Chrześcijan Baptystów, która na razie zgadzała się na czasowe odprawianie w nim nabożeństw Kościoła prawosławnego, lecz prosiła Ministerstwo Ziem Odzyskanych o uregulowanie praw własności tej świątyni. Ostatecznie na podstawie decyzji Miejscowej Nadzwyczajnej Komisji Mieszkaniowej we Wrocławiu sporną kaplicę przyznano do dyspozycji Kościoła prawosławnego. Nastąpiło to na podstawie art. 3 lit. b) dekretu z dnia 21 grudnia 1945 r. o publicznej gospodarce lokalami i kontroli najmu (Dz.U. z 1946 r. nr 4, poz. 27)²¹.

W styczniu 1947 r. Konsystorz Prawosławny upoważnił ponadto ks. A. Znoskę do obsługiwanego całego województwa wrocławskiego i organizowania parafii prawosławnych na tych terenach²².

Już w maju 1947 r., na polecenie metropolity Dionizego, wizytacji parafii wrocławskiej dokonał znający ją doskonale ks. W. Rafalski (ówczesny dziekan pomorski). W pokontrolnych wnioskach pozytywnie ocenił ks. A. Znoskę, odnotowując, iż „jest on ideowym, pełnym poświęcenia sprawom kościelnym, kapłanem i niezłym organizatorem, takim, jakich mało w dzisiejszych czasach, i jakich właśnie potrzebują nasze parafie na Ziemiach Odzyskanych”. Natomiast odnośnie do parafii wrocławskiej wyraził przypuszczenie, że pomimo na razie czasowych trudności z ustaleniem jej liczebności, „będzie jedną z liczniejszych na Ziemiach Odzyskanych”²³.

Do połowy 1947 r., a więc rozpoczęcia akcji „Wisła”, powstała tylko parafia prawosławna we Wrocławiu, oficjalnie erygowana 31 sierpnia tego roku²⁴. Proces tworzenia parafii prawosławnych miał niezwykle istotne znaczenie dla mniejszości ukraińskiej (a także częściowo łemkowskiej). Były one bowiem w tym czasie jedynymi legalnie funkcjonującymi instytucjami, w których ludność ta znajdowała oparcie duchowe i mogła się modlić po „swojemu” (tzn. w języku starocerkiewnym)²⁵.

Akceptacja przez władze tworzenia się zaczątków organizacji Kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku nie oznaczała, że darzy go ona jakąś większą estymą. Wprost przeciwnie, polityka władz w tym okresie w odniesieniu do duchownych prawosławnych była niezwykle represyjna. Przykładem mogą być losy pierwszego tymczasowego zarządcy Diecezji Ziem Odzyskanych, metropolity Dionizego. Władze w ramach prowadzonej polityki wyznaniowej wykorzystywały Kościół prawo-

²¹ Por. P. Gerent, *Cerkiew...*; P. Gerent, *Prawosławie...*, s. 207–208.

²² R. Żerelik, *Zarys...*, s. 32.

²³ S. Dudra, *op. cit.*, s. 151 i 278 (przyp. 536); P. Gerent, *Prawosławie...*, s. 208–209.

²⁴ S. Dudra, *op. cit.*, s. 40, 151.

²⁵ J. Syrynek, *Kwestia wyznaniowa wśród ludności ukraińskiej na Dolnym Śląsku w latach 1945–1989*, <http://www.google.pl/url?sa=t&rt=rct=j&q=8:esrc+s8:Fr...> [nienumerowane strony, dostęp: 5.02.2014].

sławny w ich konflikcie z grekokatolikami, w których widziały „większych nacjonalistów” niż w przypadku ludności prawosławnej²⁶. Skutkiem tego była delegalizacja przez władze Kościoła grekokatolickiego (unickiego) w 1946 r., którego część wiernych przeszła do Kościoła prawosławnego. Ukraińcy bowiem, których los rzucił po II wojnie światowej na Dolny Śląsk, w niemal stu procentach byli wyznawcami bądź to prawosławia, bądź to grekokatolicyzmu. Głównie z powodu różnic narodowościowych, a nie religijnych źle w tym czasie układały się stosunki między „łacinnikami” (katolikami) a prawosławnymi. Nie od rzeczy będzie też przypomnienie, że Kościół grekokatolicki był częścią Kościoła katolickiego w Polsce, z którym władze komunistyczne toczyły najważniejszy wówczas dla nich bój.

Założenia polityczne akcji „Wisła”, przeprowadzonej w 1947 r., miały do tego stopnia determinujący wpływ na funkcjonowanie i rozwój Kościoła prawosławnego, że otwały nowy etap w jego dziejach na Dolnym Śląsku. Jednym bowiem z ich następstw, zapewne w ogóle nieprzewidywanych, było powstanie nowych parafii Kościoła prawosławnego. Na Ziemiach Odzyskanych, w województwie wrocławskim, zmieniło się w wyniku tych procesów oblicze narodowościowe wyznawców tego Kościoła, który w okresie międzywojennym był Kościołem wielonarodowym, natomiast po II wojnie światowej stał się Kościołem mniejszości narodowej²⁷.

Mimo że Kościół prawosławny na Dolnym Śląsku przed rokiem 1945 nie był całkowicie nieznanym, to jednak dopiero po II wojnie światowej w pełni tu się zakorzenił. Stało się to wprawdzie po zakończeniu akcji „Wisła”, ale grunt pod jego powstanie na tych ziemiach został przygotowany w okresie od zakończenia II wojny światowej do rozpoczęcia tejże akcji. Nastąpiło to w trudnych warunkach politycznych, wyznaniowych, społecznych i materialnych powojennego Dolnego Śląska. Istotną rolę w tym procesie odegrało także powstanie pierwszej parafii prawosławnej we Wrocławiu.

²⁶ A. Chabasińska, *Polityka władz wobec mniejszości wyznaniowych w Polsce w latach 1945–1956*, „Studia Lubuskie” 2009, nr 5, s. 41.

²⁷ T. Langner, *op. cit.*, s. 106 i 193 (tab. 30).

Юзеф Коредчук

Вроцлавський університет

kored@prawo.uni.wroc.pl

Православна церква в Нижній Сілезії (від закінчення II Світової війни до початку операції „Вісла”)

У той час коли про релігійну політику комуністичної влади в Польщі після II Світової війни говорять, що вона не була повністю суверенною, а піддавалася впливу Радянського Союзу, то про політику по відношенню до православної церкви в Польщі можна сказати, що вона велась під диктовку радянської влади. Це ставило православну церкву, особливо в перші повоєнні роки, в дуже складну ситуацію, особливо на нових, невідомих для неї землях, якими були Північ та Захід Польщі. Однією з так званих Повернених територій, після більш ніж шести століть, була приєднана до Польщі Нижня Сілезія, яка в новій повоєнній реальності, потрапила в межі зацікавлення польської православної церкви.

Православна церква в Нижній Сілезії перед 1945 р. не була повністю нікому невідомою. На початку XX ст., в 1901 р. за 25 тисяч марок, в Соколовську біля Валбжиха (нім. Görbersdorf) була побудована православна каплиця на честь Архангела Михаїла для російських хворих, відвідуючих оздоровчий санаторій, який знаходився поруч. Вона належала Православному Братству ім. Святого Володимира в Берліні. Тимчасово від 1944 до травня 1945 року і у Вроцлаві проводилися православні богослужіння. Скоріш за все вони проводилися в теперішньому костелі св. Кшиштофа на Домініканській площі. В них брали участь примусові робітники, в основному болгари, котрі навіть мали свого священника. Можливо в них брали участь також і примусові робітники інших національностей (білоруси, росіяни, українці і серби) з розта-

шованого неподалік табору при тодішній Clausewitzstrasse 19 (зараз вул. Гауке-Босака). Під кінець війни православні богослужіння у Вроцлаві проводилися також для вивезених і евакуйованих сюди людей української національності. Серед котрих також перебували представники ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. Згідно з архівними даними кількість людей, які сповідували православ'я, становила біля 2–3 тисяч осіб. Діюча в той час православна церква у Вроцлаві підпорядковувалася архієпископові Серафимові (Lade)¹, голові еміграційної єпархії Російської Православної Церкви (карловацький патріархат) з центром у Берліні². Очевидним є те, що не можна говорити про будь-яку постійну дія православної церкви в Нижній Сілезії до і після 1945 р. Вона повинна була виникнути, як зауважив Ростислав Жерелік “на сирому корені”, в абсолютно новій адміністративній і майновій ситуації цієї церкви, а також в новій суспільно-політичній ситуації”³.

Після переходу Нижньої Сілезії під контроль Польщі початки будівництва православної церкви пов'язуються з проживанням на цих територіях незначних груп православного населення. Ситуація в цій сфері кардинально змінилася в середині 1947 р. разом з напливом примусово виселених осіб в рамках акції “Вісла”⁴. Ці люди стали основою для подальшого розвитку церкви на цих територіях. Метою цієї статті є представлення дій православної церкви протягом цього першого, піонерського періоду часу.

На нестабільну позицію православної церкви на Західних землях впливала її нормативно-правова неврегульованість після II Світової війни. З формальної сторони правовим підґрунтям для його функціонування був декрет Президента Польської Республіки від 18 листопада 1938 р. про ставлення держави до Польської Автокефальної Церкви (збірник законів Польської Республіки № 88, позиція 597) і внутрішній статут церкви, визнаний Радою Міністрів 10 грудня 1938 р. (збірник законів Польської Республіки № 103, позиція 679), котрі після II Світової війни взагалі не були пристосовані до нової геополітичної ситуації, в якій опинилася Польща, а тим більше не враховували існування

¹ В період від 23 листопада 1939 р. до 23 вересня 1940 р. він також керував Православною церквою на польських землях, поки гестапо не змусило митрополита, архієпископа Діонісія передати йому владу; P. Gerent, *Wierni wyznania prawosławnego na Dolnym Śląsku w świetle powojennych migracji ludności*, „Zeszyty Naukowe Studenckiego Koła Ukrainoznawczego Uniwersytetu Wrocławskiego”, з. 3, Вроцлав 1996, с. 45.

² R. Żerelik, *Zarys dziejów prawosławia na Śląsku po II wojnie światowej*, [в:] *Katedra Narodzenia Przenajświętszej Bogarodzicy we Wrocławiu*, ред. I. Rydzanowicz, Вроцлав 1996, с. 31; P. Gerent, *Prawosławie na Dolnym Śląsku w latach 1945–1989*, Торунь 2007, с. 86–87; S. Dudra, *Cerkiew w diasporze. Z dziejów prawosławnej Diecezji wrocławsko-szczecińskiej*, Познань 2009, с. 40. Також P. Gerent, *Cerkiew prawosławna w Polsce po zakończeniu II wojny światowej*, Вроцлав 1998 (магістерська робота, сторінки не пронумеровано); <http://lemko.org/polish/gerent.html> [доступ: 2.02.2014].

³ R. Żerelik, *Prawosławie na Dolnym Śląsku (na tle prawosławia powszechnego)*, „Dolny Śląsk” 2009, т. 14, с. 37.

⁴ S. Dudra, *op. cit.*, с. 311.

церкви на так званих Повернених територіях⁵. Наслідком цього була ситуація, коли всі сакральні об'єкти, парафіяльні будинки і сільськогосподарські угіддя, надані Польській Автокефальній Православній Церкві, знаходилися лише в її користуванні. Натомість власністю православних парафій на цих землях було лише обладнання храмів і грошові кошти, одержані від пожертвувань прихожан⁶. Варто також підкреслити, що положення декрету Президента Польської Республіки від 18 листопада 1938 р. про ставлення держави до Польської Автокефальної Церкви давали владі широкі повноваження для нагляду за розбудовою парафіяльних структур православної церкви, а також складом її трудового колективу, які на щастя органам державної адміністрації не завжди вдавалося використовувати⁷.

Розміщення віруючих цієї церкви після II Світової війни на території вроцлавського воєводства, стисло пов'язується з переселенням населення із східних кресів (колишніх воєводств II Речі Посполитої, які після II Світової війни увійшли до складу Радянського Союзу). Території, які займала Польська Автокефальна Православна Церква, яка була другою щодо числа віруючих церквою в Польщі, були в міжвоєнний період найчисленнішими⁸.

Перші віруючі православ'я, до проведення операції "Вісла", прибували на ці території добровільно, в пошуках кращих умов життя⁹. Це були люди, котрі прибували із землеробських територій і шукали роботу в промисловості (наприклад, білоруси з регіону Білостоку), або люди, котрі старалися уникнути переселення до УРСР (вдавали із себе поляків). Між іншим вже в жовтні 1945 р. Уповноважений Уряду Республіки Польщі на території повіту Кожухова в листі до Уповноваженого Уряду Республіки Польщі адміністративного округу Нижня Сілезія інформував, що на території Кожуховського повіту проживає 10 осіб української і 6 білоруської національності. Подібно в червні 1946 р. Мілицький староста інформував, що на території підлеглого йому повіту проживає 4 греко-католиків і 2 православних. Влада воєводства на початку листопада 1946 р. інформувала про перебування на території Вроц-

⁵ Тільки зміни, які містилися в декреті Президента Польської Республіки від 18 листопада 1938 р. про ставлення держави до Польської Автокефальної Православної Церкви були пов'язані з введенням нового шлюбного законодавства декретом від 25 вересня 1945 р. Шлюбне право (збірник законів Польської Республіки № 48, позиція 270) Результатом цих змін була заборона настоятелям православних парафій до вживання актів цивільного (метричного) стану, проведення судів в духовних справах, а обом цим інституціям було заборонено використання печатки з державним гербом.

⁶ D. Walencik, *Zakres przedmiotowy postępowania regulacyjnego dla Kościoła prawosławnego*, „Państwo i Prawo” 63, 2008, з. 5, с. 109–110.

⁷ K. Urban, *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku 1946–1956. Pamięci księdza mitrata Stefana Bieguna (1903–1983)*, Білосток 1998, с. 29.

⁸ T. Langner, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce Ludowej*, Познань 1967, с. 106–108, 228–230.

⁹ R. Żerelik, *Zarys...*, с. 32.

лавського воєводства 275 радянських громадян, кількість котрих до кінця того року, до 28 грудня, зменшилася до 28 осіб. До них належали люди, які були примусово переселені до СРСР місцевою комендатурою Червоної Армії. Тільки більшості жінок, які одружилися з польськими громадянами і таким чином автоматично отримали польське громадянство, вдалося уникнути переселення. Примусове переселення до СРСР, які було результатом секретного договору між СРСР і рештою держав, які брали участь в Ялтинській конференції в лютому 1945 р., і стосувалося радянських громадян, котрі проживали в межах кордонів СРСР до 1 вересня 1939 р., мало негативний вплив на виявлення релігійних переконань віруючими православної церкви. Головний чинник, який визначав політичну приналежність (довоєнне громадянство) осіб, через страх перед арештом, спричиняв втечу багатьох мирян, що до цього часу ходили до церкви, на костельні богослужіння, що було причиною радикального зменшення кількості православних віруючих¹⁰. Невідомою, що очевидно, є кількість дезертирів з Радянської Армії, котрі в цей час перебували в Західних землях, частина яких також була православного визнання. Єдиною, відносно спокійною щодо свого статусу і перебування, групою віруючих православної церкви могла бути невелика кількість військовослужбовців та їх родин, які після закінчення військових дій, опинилися в Нижній Сілезії, а в довоєнний період проживали на давніх Східних кресах¹¹.

Спочатку православна церква на Повернених землях не мала, в принципі, характеру церковної місії¹². Її завданням було охоплення пастирською турботою православного населення на цих просторах і організації необхідного для нього релігійного життя. Для цього 7 травня 1946 р. була створена Адміністрація для православних парафій на Повернених землях, яка діяла при Варшавській Духовній Православній Консисторії. В листі від 10 травня 1946 р. до департаменту віросповідань міністерства державної адміністрації, Консисторія звертала увагу на необхідність охоплення духовною опікою православного населення Вроцлава. Адміністрація, як вказує її назва, мала адміністративно-виконавчий характер, спочатку нею керував отець Александр Калінович з Варшави (до 5 лютого 1947 р.), а пізніше отець В'ячеслав Рафальський з Торуня¹³. Про діяльність згаданих священників вже в половині 1946 р. владу поверхнево інформував суспільно-політичний відділ воєводської адміністрації у Вроцлаві¹⁴.

Першим православним священником, який розпочав священницьке служіння в Нижній Сілезії був прибувший в середині 1946 р. до Єленьої Гури отець Євгеніуш Лахоцькі з Кракова. Ще раніше в 1946 р. його двічі (26 квітня

¹⁰ P. Gerent, *Cerkiew...*; P. Gerent, *Prawosławie...*, с. 89.

¹¹ P. Gerent, *Prawosławie...*, с. 87.

¹² T. Langner, *op. cit.*, с. 107–108.

¹³ S. Dudra, *op. cit.*, с. 40 і 206 (посилання 136).

¹⁴ P. Gerent, *Wierni...*, с. 47.

і 8 червня) висилали на цю територію (між іншим до Єленьої Гури і Вроцлава) з метою знайомства з релігійними потребами, замешкуючого тут православного населення. Однак це завдання не дало ніякого результату, яким могло б бути створення православної парафії. В рапорті до адміністратора повернених територій отець А. Калінович, писав, що на основі відвідин єленьогурського старости, референта щодо проблем віросповідання, радника Державного репатріаційного відділення і у відділенні статистики йому вдалося встановити, що на території міста перебувало заледве декілька осіб православного віросповідання, з якими йому вдалося налагодити контакт¹⁵.

Через необхідність організації церковного життя в нових землях вже 7 травня 1946 р. Варшавська Духовна Православна Консисторія створила Православну адміністрацію повернених земель. Після затвердження цього рішення Міністерством державної адміністрації, синод єпископів 5 червня 1946 р. затвердив її і приступив до її впровадження. Десять днів по тому, 15 липня 1946 р. Православну адміністрацію повернених земель, в результаті нового адміністративного засідання Варшавської Метрополії, перетворено в єпархію Повернених земель, котра охоплювала і вроцлавський регіон. Її завданням було охоплення організаційними рамками існуючих і новостворених православних парафій, яких в Нижній Сілезії ще не було. Варто зауважити, що поділ, виконаний 15 липня 1946 р. не відповідав ні вимогам церковного устрою, ані також не полегшував управління нею (охоплював занадто велику територію). Щоб він міг правильно функціонувати потрібні були щонайменше чотири єпархії. Першим тимчасовим управляючим єпархії повернених земель стала найвища духовна особа православної церкви в Польщі митрополит Діонісій (Константин Валединський). Православна адміністрація повернутих земель виконувала функцію єпархії, яка не була її столицею, при його уряді. Натомість 31 грудня 1946 р. вікарієм нової єпархії, разом з отриманням титулу Вроцлавського єпископа, став єпископ Єжи (Алекси Василевич Кореністув), з центром у Лодзі, так як водночас він був єпископом Лодзі¹⁶. В проаналізованому нами періоді часу влада єпархії Повернутих земель мала тимчасовий характер, що звичайно не мало позитивного впливу на розвиток православної церкви на цих землях.

Створення православних парафій на території Нижньої Сілезії не було легким завданням, тому все почалося із створення парафії у Вроцлаві. Виникнення православної парафії у Вроцлаві було пов'язане з діяльністю отця В. Рафальського (адміністратора православних парафій на Повернених землях), який багаторазово інформував церковну владу про розвиток релігійного життя серед православного населення. 7 жовтня 1946 р. група православних мешканців Вроцлава і його околиць скерувала лист до ми-

¹⁵ S. Dudra, *op. cit.*, с. 38; P. Gerent, *Prawosławie...*, с. 189, 229.

¹⁶ S. Dudra, *op. cit.*, с. 40–41 і 207 (посилання 140); P. Gerent, *Prawosławie...*, с. 138–139; K. Urban, *op. cit.*, с. 10–11.

трополита Діонісія, в якому вони зверталися з проханням згоди на створення парафії. В цьому листі підкреслювалося, що “[...] державна влада, позитивно оцінюючи значення церкви як виховного органу в житті демократичної польської держави, затвердить новостворену парафію і надасть їй всю можливу допомогу в процесі придбання приміщення, як для храму, так і для визначеного Вашим Преосвященством пробоща”. До цього листа отець В. Рафальський додав свій, в якому інформував митрополита Діонісія, що кількість православних мирян, які проживають у межах міста значно більша від кількості підписів у листі. Оскільки вони являлися “стихійним і необ’єднаним елементом”, котрий важко знайти, і котрий точно проявиться після двох, трьох, відповідно розпропагованих богослужінь (попередньо спеціально оголошених)¹⁷.

Православна парафія була створена тиждень по тому, 15 жовтня 1946 р., рішенням митрополита Діонісія. Обов’язки першого пробоща новоствореної парафії були доручені вищезгаданому отцю Е. Лахоцькому, однак через його відмову (незважаючи на підтвердження його номінації 19 жовтня 1946 р. митрополією) цю посаду було віддано отцю Алексему Зноско, котрий разом із сім’єю прибув до Вроцлава¹⁸.

Натомість “перше богослужіння у Вроцлаві було проведено у парафіяльному будинку 12 грудня 1946 р.”¹⁹, в якому взяло участь 15 чоловік. Але від 22 січня 1947 р. богослужіння проводилися в колишній каплиці німецьких баптистів, яка знаходилася на вулиці ген. Генрика Домбровського 14–16, котру православні захопили ще в 1946 р. Обряд посвяти нової церкви виконав єпископ Єжи (Кореністув). Таким чином повсталася перша православна парафія в Нижній Сілезії під патронатом Різдва Пресвятої Богородиці. Парафія налічувала біля 500 віруючих²⁰.

Першочерговим завданням отця А. Зноско було отримання прав на користування парафією об’єкту, котрий був частково знищений і вимагав ремонту. Зрештою вже частково готового, так як до каплиці було привезено і встановлено вітвар (іконостас) із знищеної перед війною церкви святого Миколая в Сосновцу, витрачаючи на це понад мільйон злотих. Свої претензії щодо об’єкту висловлювала також Верховна Рада Польської Євангельської Церкви Християн Бабтистів, яка поки погоджувалася з тимчасовими богослужіннями православної церкви, однак просила Міністерство Повернених земель про врегулювання прав власності на цю святиню. Остаточо рішенням місцевої надзвичайної комісії мешканців у Вроцлаві спірна каплиця була передана

¹⁷ S. Dudra, *op. cit.*, с. 39; K. Urban, *op. cit.*, с. 24–27.

¹⁸ S. Dudra, *op. cit.*, с. 278 (посилання 537); P. Gerent, *Prawosławie...*, с. 206; K. Urban, *op. cit.*, с. 27.

¹⁹ S. Dudra, *op. cit.*, с. 151. В свою чергу в пункті 537 на с. 278 цей самий автор вказує, що “перше православне богослужіння у Вроцлаві було проведено в приватному будинку В’ячеслава Костюшко 10 грудня 1946 р. отцем А. Зноско”.

²⁰ *Ibidem*, с. 151.

у розпорядження православної церкви. Це наступило на основі ст. 3 б) декрету від 21 грудня 1945 р. про державне управління приміщеннями і контролем найму (збірник законів з 1946 р. № 4, позиція 27)²¹.

В січні 1947 р. Православна Консисторія дала священнику А. Зносці повноваження для обслуговування цілого Вроцлавського воєводства і організацію православних парафій на цих територіях²².

Уже в травні 1947 р., за дорученням митрополита Діонісія, інспекцію Вроцлавської парафії провів, досконало її знаючий отець В. Рафальський (тоді декан поморського воєводства). У своїх звітах, після проведення контролю, він позитивно оцінив діяльність отця А. Зноска, підкреслюючи, що “він є ідейним, повним самопожертви церковним справам, священником і непоганим організатором, такий, яких зараз мало і яких потребує наша парафія на Повернутих землях”. Але по відношенню до Вроцлавської парафії, він висловив припущення, що незважаючи на тимчасові труднощі з встановлення її чисельності, вона буде однією з найчисельніших на Повернутих землях²³.

До середини 1947 р., а значить початку операції “Вісла”, була започаткована лише православна парафія у Вроцлаві, офіційно створена 31 серпня того року²⁴. Процес створення православної парафії для української національної меншини (а також частково лемківської) мав незвичайно істотне значення. Бо в той час вони були єдиними законно функціонуючими інституціями, в яких ці люди могли знайти духовну підтримку і могли молитися “по своєму” (тобто староцерковною мовою)²⁵.

Згода влади на створення підвалин православної церкви в Нижній Сілезії не означала, що вона переслідує якусь глибоку мету. Якраз навпаки, політика влади в цей період по відношенню до православних служителів була надзвичайно репресивною. Прикладом може бути доля першого тимчасового керуючого єпархіями Повернутих земель митрополита Діонісія. Влада в рамках політики свободи віросповідання використовувала православну церкву в її конфлікті з греко-католиками, в яких вбачала “більших націоналістів”, ніж у випадку православного населення²⁶. Наслідком цього була заборона владою греко-католицької церкви (уніатської) в 1946 р., частина віруючих якої перейшла до православної церкви. Українці, яких доля після II Світової війни закинула в Нижню Сілезію, майже повністю були або православними, або греко-католиками. В основному стосунки поміж “латинниками” (католиками)

²¹ Por. P. Gerent, *Cerkiew...*; P. Gerent, *Prawosławie...*, с. 207–208.

²² R. Żerelik, *Zarys...*, с. 32.

²³ S. Dudra, *op. cit.*, с. 151, 278 (посилання 536); P. Gerent, *Prawosławie...*, с. 208–209.

²⁴ S. Dudra, *op. cit.*, с. 40, 151.

²⁵ J. Syrnyk, *Kwestia wyznaniowa wśród ludności ukraińskiej na Dolnym Śląsku w latach 1945–1989*, <http://www.google.pl/url?sa=t&url=j8:q=8:esrc+s8:Fr..> [сторінки не пронумеровано, доступ: 5.02.2014].

²⁶ A. Chabasińska, *Polityka władz wobec mniejszości wyznaniowych w Polsce w latach 1945–1956*, „Studia Lubuskie” 2009, № 5, с. 41.

і православними були напружені через національні, а не через релігійні причини. Незайвим буде нагадування про те, що греко-католицька церква була частиною католицького костелу в Польщі, з яким комуністична влада вела тоді найважливіший для себе бій.

Політичні цілі операції “Вісла”, проведеної в 1947 р., мали настільки визначний вплив на функціонування і розвиток православної церкви, що відкрили новий етап в її історії в Нижній Сілезії. Одним з наслідків, мабуть абсолютно непередбачуваним, було виникнення нових парафій православної церкви. На Повернених територіях, у Вроцлавському воєводстві, змінилося національне обличчя віруючих цієї церкви, яка в міжвоєнний період була багатонаціональною церквою, а після II Світової війни стала церквою національної меншини²⁷.

Незважаючи на те, що православна церква в Нижній Сілезії до 1945 р. не була цілком нікому невідомою, можна стверджувати, що повністю вона укорінилась на цих землях лише після II Світової війни. Щоправда повністю це відбулося лише після закінчення операції “Вісла”, однак ґрунт для її виникнення був підготовлений в період поміж закінченням II Світової війни і початком тієї ж операції. Це відбулося в важких політичних, віросповідальних, суспільних і матеріальних умовах післявоєнної Нижньої Сілезії. Істотну роль в цьому процесі відіграло створення православної парафії у Вроцлаві.

²⁷ T. Langner, *op. cit.*, с. 106 і 193 (таб. 30).